

AZ ÁLJELZŐI MELLÉKMONDATOK A KÖZÉPMAGYAR KORBAN

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

Az álvonatkozó mellékmondatok a nem mondatrészkifejtő tagmondatok közé tartoznak: vonatkozó formában nem valódi vonatkozó tartalmakat fejtenek ki. Két típusuk van: az áljelzői és a mondatfejes mellékmondatok. Az áljelzői szerkezetben a vonatkozó mellékmondat grammatikailag a főmondatbeli alaptaghoz kapcsolódik, a jelzői mondat szerkezet jegyeit mutató kapcsolat azonban formális, mivel a mellékmondat egyik tipikus vonatkozó funkciót sem viseli, azaz az alaptagnak sem korlátozó, sem nem-korlátozó jellemzését nem adja. A mondatfejes szerkezetben a vonatkozó mellékmondatnak formális mondatrészi alaptagja sincs; a mellékmondat a főmondat egészéhez kapcsolódik. Egy-egy példán szemléltetve a kétféle típust: áljelzői: „és fel tamaßtá az veßes ßelet: *ki fel emeli az ű habait*” (SzékZs. 113b); mondatfejes: „A’ Tatárok, a’ Murán, jégen által jüvének, és Dráva Muraközt kétfzer rablák el, *ki lén Januariufnak 30. és Februariufnak 2. napján*” (Pet. X3b).

Az áljelzői szerkezetek, annak ellenére, hogy a(z) utalószó nélküli minőségjelzői szerkezetek nyelvi köntösét viselik – a mellékmondatoknak főnévi természetű alaptagja és a minőségjelzői mellékmondatokra jellemző kötőszava van –, számos típusukban formai jellemzőkkel is megragadhatók. Ezek a következők. A mellékmondat állítás voltának megerősítése: „therek balint Eeothweos varath Megh zallatha Peokrÿ Lajos ellen, kjth megis vethete” (Mart. 4); „lattya szemeivel szem közt ülni az Lova Nyakán emlétet Masasné, kit a fatens meghis akart jobb kizel verni” (1730: Bosz. 230). A mellékmondat magyarázó tartalmának kifejezése magyarázó kötőszóval vagy a vonatkozó kötőszó után álló *is*-sel: „gyakorta egy szóbann is töb tekintetek vannak, a mely szónak *tudniillik* egynél töb jegyzési vannak” (Apác. 135); „Néha nagy Alatlanság vagon és tart lok ideig az apró Gyermekeken: melly-*is* vagy Forrózáftól, vagy Has-fájáftól (...) vagon” (Pax 394). A mellékmondat célhatározói jellegének jelölése kötőmóddal: „mynekwnk egy zobat es kamorat adot kybe *lakyunk*” (1544: MNy. 51: 361); „az ő ßent fiat ez földre le bochatna, hogy kic [=kit] Abrahamnac ő nemzetlégeből, emberi nemzetert ő aldozatra *adna* (Batizilsac L2a). A mellékmondati ige ideje a főmondatiénál későbbi időt jelöl: „Kösönöm, io Clytemnestra, ill nagí hozzam valo szerelmed, kiert visontag szeretettel *lesek* hozzád” (MagyEl. 795); „e’ Világra *fülettenek* (...) Ádám, Sámuel, Imre, én Kata és Farkas, kik Ötön még Isten’ Kegyelmeéből Életben *vagyunk*” (BKata 7). A mellékmondatban időhatározó hangsúlyozza az időviszonyokat: „attol ßületec e’ moßtani Andras kiral’, kinec pinzeuel, es tanaczaua *oßtan* a’ giermec iuta ez orßagnac birodalmara” (SzékVil. 185a); „Az Bakÿt zolgaiba brizlo ferenczet, Es kwnowÿt mihalt meg fogatā. (...) kiket *az wtan* az en vrā el bochatata” (Mart. 8). A mellékmondat felszólítás (a felszólító mód a jövőre irányulást is kifejezi): „en meg nem zolgalhatom az .kmed ez hozÿam valo zeretetÿt ÿo akaratÿtat el kod vyfeleßet kÿnek az vr ÿltentel *vegge* kmed ÿvtalmat” (1542: MNy. 48: 227); „de Io Istenewnk wolt, (...) kinek tiztessegh es dichewsseg *adassek* Minderekre” (Mart. 31). (További példák lentebb, a jelentésviszonyok tár-

gyalásánál.) Más esetekben azonban a mondat jelentése – saját morfológiai kitevő nélkül – árulkodik arról, hogy nem minőség-, hanem áljelzői a szerkezet: „Ees az hws ky efek zařawol, mellÿet a roka nagy kacřagaffal fel kapa” (PFab. 14b); „iutanak egÿ erdewbe holot talalanak egÿ zamart” (uo. 58b).

Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar kor közepesen gyakori mellékmondatfajtái közé tartoznak (a TNYT. készülő középmagyar kori kötetének törzsanyagban 205 adattal).¹ Számuk az ómagyar korhoz viszonyítva jelentősen megnövekedett, és a középmagyaron belül századról századra fokozatosan nő, ami a szerkezet életképességét mutatja a közvetlen latin befolyástól függetlenedő nyelvhasználatban is.²

2. Jelentésbeli jellemzés

Az áljelzői mellékmondatok rejthetnek mellérendelő (kapcsolatos, ellentétes vagy magyarázó) jelentést, alárendelő (célhatározói) tartalmat, és mutathatnak ezektől eltérő, függetlenebb, külön mondatba kívánczó tartalmakat. Az alábbi sorravétel rendjében a középmagyar kori gyakoriság szempontja érvényesül.

2.1. Mellérendelő tartalom

A mellérendelő tartalommal rendelkező szerkezetek az áljelzői mellékmondatok leggazdagabb tartományát alkotják.

2.1.1. Az áljelzői mellékmondatok leggyakrabban a *k a p c s o l a t o s* mellérendelő mondat szerkezet szinonimájaként állnak. (Így volt ez a kései ómagyarban is.) Azáltal, hogy alárendelő forma – a tagmondatok közötti szorosabb kapcsolat – hordozza a mellérendelő tartalmat, a gondolatok továbbfűzésének dinamikusabb módja jön létre, mint a kapcsolatos mondat szerkezetekben. Nem ritkán a változatosságot szolgálja, s akár egy mondaton belül is szerepelhet a kapcsolatos mellérendelt tagmondat párhuzamban: „Az Ruth az Boaz aratoi vtán ßedegetuén árpa feieket, neki esmeretibe iut, *kit az Boaz nagy emberféges beßédeckel fogad*, és ő vele iol téßen” (KárÓT. 1. 240b); „A’ Hayduk azon údóben egyben gyúlének, és az Elzéki Váraft meg vévék, *kitt föl dulván és praedalván föl égetének*” (Pet. X1a). Bibliafordítások párhuzamos részeiben nem kivételes, hogy az egyikben áljelzői szerkezet található, míg a másikban kapcsolatos mellérendelő megoldás szerepel. A latin szerkezet tartalmazhat kapcsolatos és áljelzői viszonyt is: „kewetek ewtet nagy fok feregek *kyket mynd meg gyögÿta*” (PÚT. 23b) ~ „fokan követékötet, és mind meggyógyítá őket” (Káldi 911, hasonlóan a többi fordításban, valamint a latinban is: *secuti sunt eum multi, et curavit eos omnes*); „Válaßátoc azért, attyámfiái ti közzületek het férfiakat, kinec ió bizonfágoc légyen, kic ßent léleckel tellyefec legyenec és böltféféggel, *kikre bizzuc ezt ez dolgot*.” (KárÚT. 2: 109, hasonlóan Káldinál, valamint a latinban is: *Considerate ergo, fratres, viros ex vobis boni testimonii septem plenos Spiritu sancto et sapientia, quos constituamus super hoc opus*) ~ „válaßatok tú közzületek het tókilletes iamborfágu firfiat / kik tell’efek legenek ßent lilekuel / eş bölczefíguel / eş azokra hagğuk ez ßolgálatnak gongát” (SÚT. 170a).

¹ A törzsanyag, amelyből a statisztikák készültek, és amelyre a jelen tanulmány többször is hivatkozik, 600 000 betűhelynyi korpuszt fed le. Az adatgyűjtés azonban ennél lényegesen nagyobb, 3 000 000 betűhely fölötti szövegmennyiségre terjedt ki.

² Az ómagyar korra vonatkozó viszonyítások alapja: Dömötör Adrienne: Az áljelzői mellékmondatok, in Benkő Loránd – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/2: A kései ómagyar kor*, Budapest: Akadémiai, 1995, 678–9.

A középmagyar korban (mint ahogy más korokban is) az áljelzői mellékmondat a leggyakoribb esetben – szorosabb vagy tágabb – időbeli rákövetkezést fejez ki: „egy kwta ala Zallanak, *holot (...) monda nekj a roka*” (PFab. 62b); „tűz teuet valaſta *kiket meg terhele*” (Batizilisc L3a). A felszólítást tartalmazó mellékmondatok is ezek közé tartoznak: „Épit egy zászlócskát Kezem ő elméjével *Kit kövessen bátran Lelkem fáradatlan*” (1631 e.: Rim. 13); „keverj húz gram tízta cinobriumot, *mellyből gyakran egy kis kéfs hegyére valót adgy-bé néki*” (Isp. 32). Az egymás utániségot ritkábban időhatározó is hangsúlyozza: „Papa warassanakis ewrressere Es oltalmara zaz gialogot Igiere adatnj, *kiket Nem sok Idew Mulwan meg adata Ew Nğa kewniergessemre*” (Mart. 28); „Ezt a’ Papa meg atkoza, es le vetee az Imperatorlagbol, *ki oftan hazaiaba hala meg*” (SzékVil. 179a); „egy egeret fogott, mely eger *annak utanna keziben maczkava lott*” (1665: Úsz. 691).

Az időbeli rákövetkezést kifejező áljelzői mellékmondatok a leginkább egyes történeti – vagy egyéb, eseményeket elbeszélő – művekben sűrűsödnek meg; például egyes krónikákban, Károlyi bibliájának a könyveket bevezető tartalmi összefoglalóiban, Pesthi fabuláiban (Heltaiéiban nem). Nem feltétlen velejárói egyik műfajnak sem, hiszen mindenkor a szerző választásán múlik, kapcsolatos mellérendelt vagy áljelzői alárendelt tagmondatot szerkeszt-e, illetve, hogy milyen arányban váltogatja a kettőt. Azonos műfajú művek egyforma nagyságú, esetlegesen kiválasztott metszetét megvizsgálva a következőket láthatjuk: Székely István Világkrónikájának részlete elsöprő többségben áljelzői mellékmondatokat tartalmaz, míg parallel típusú kapcsolatos mellérendelést csak alig (10 ezer betűhelynyi szövegben 30 : 6 az arány). Pethő Gergely Krónikájának ugyanekkora részletében kiegyensúlyozottabb az áljelzői mellékmondatok és az ennek megfelelő kapcsolatos mondat szerkezetek aránya (19 : 23). Heltai Krónikájának egységnyi részletében ugyanakkor mindössze egyetlen áljelzői mellékmondat van.

Az egyes szereplők megszólalását – idéző mondategységként – bevezető áljelzői mellékmondat nagyon gyakran időbeli rákövetkezést fejez ki az előző tagmondathoz képest; a jelenség különösen a bibliafordításokra jellemző: „Legottañ alattomba egğ nihãñ’ firfiakat ßerzinek / *kik ű ellene ezt mondanãk*” (SÚT. 170a); „Méne azért az aßßony ember az ő napához, *ki monda*” (KárÓT. 1. 242a). Igen sokszor az ilyen tagmondatok önálló mondategészbé kerülnek, tehát a szöveg szintjén jelennek meg.)

Olykor a kapcsolattal szinonim áljelzői mondat szerkezetekben nem feltétlenül rákövetkezés, hanem cselekvések egymás mellettisége, időbeli érintkezés fogalmazódik meg: „az utólfó két eftendömben kerestem én többet 15000 az az tizenöt ezer forintnál (*mellynek 11000 forintjat tsak egy embertől uöttem*)” (Ments. A1a–b); „jó lzerentsémnek el-mellözését Idvezült Édes Anyám igen lajnállotta, *mellyre nézve alattomban egyet értet Biró Sámuelné Dániel Klára Afzfzonyjal*” (BKata 9).

2.1.2. Az áljelzői mellékmondatok ritkábban (enyhe) ellentétes mellérendelő tartalmat hordoznak (miként a kötőszó nélküli és a kapcsolatos kötőszóval szerkesztett mellérendelő mondat szerkezetek is megtehetik ezt): „az igaz lftenec efmeretire tanit, maga negyfeget tamazt előnkben, *mely felől Christus foħa czac egy ßoual sem emlekezett*” (Dávid A4b); „vti költfegben akar raitunk venni fl 30, *kit foħa ennek előtte nem attunk*” (MNy. 49: 498).

2.1.3. Magyarázó tartalom is megjelenhet az áljelzői mellékmondatokban (ahogyan a kötőszó nélküli és a kapcsolatos kötőszóval szerkesztett mellérendelő mondat szerkezetek is rejthetnek ilyen viszonyt): „Fundamentomok az elsőeknek, tudni illik az Ariánusoknak merő hiteltől vakfag, *kik az nyilván való íráfoknak nem akarnak hinní*” (Alv. 7–8); „elég léfzen egy Gróf Andrórul nevezetesen emlékezni, *kiről (...) a' több hasonlónak katonás téteményeit (...) az Olvasó böven fel-érheti*” (Kárt. 4).

A (kifejtő-)magyarázó tartalmú áljelzői mellékmondatok egy típusának alaki kitevője is van: a vonatkozó kötőszóhoz kapcsolt *is*. (Az *is* megjelenése a korszak más-fajta áljelzői mellékmondataiban kései és ritka jelenség.) A szerkezet a XVII. századtól mutatkozik, és a XVIII. században válik gyakoribbá. Az *is* használata kétféleképpen valósul meg. Egyrészt megjelenik olyan mellékmondatokban, amelyek nélküle nem-korlátozó minőségjelzőiek is lehetnének; a szövegalkotó éppen ennek segítségével tudja jelezni, hogy nem jellemezni, hanem magyarázni kíván: „itt most Metalurgiát tanulok, a mellyis facit ad intimiorem Chymiae cognitionem” (1715: Peregr. 128); „gróf Haller László kezdett Engemet magának kéretni (...) *kit-is* Gyermekségétől fogva (...) igen fzeretett” (BKata 9). Máskor viszont az *is* funkciója csupán nyomatékosítás: azokban a mellékmondatokban, amelyek nélküle is világosan áljelzőiek volnának (egy-egy szerzőnél többnyire szavajárásként vissza-visszatérően; így például Bethlen Kátánál, Csúzy Zsigmondnál, a Méhes kert c. munka fordítójánál, de nem ritkán levelekben, periratokban is): „es Budara uinek bennünk, (...) *holottis* ugian azon nap Estuere, egi io szabasú Boltott adanak Zallassúll” (Wath. 549); „parancsolni méltoztatnék Felséged ezen nemes Nograd és Honth vármegyéknek, *kik is* nagy örömmel megh cselekszik” (1707: RádLev. 318); „Isten (...) Édes Atyánkat (...) *kifzollította* ez árnyék Világból Szebenben, *ki-is* temettetett-el Keresden” (BKata 7). Az *is* háromféle írásmódja – egybe, kötőjellel, külön – minden bizonnyal a vonatkozó kötőszóhoz való tisztázatlan státusára utal.

Valódi kifejtő–magyarázó kötőszók felbukkanása ugyanebben a helyzetben ritkább, de nem szokatlan: „választott a' végre egy ifiú, és még gyenge Török rab leányt, *ki tudni illik* (...) a' Grófnéjának mint szolgáló leány szolgálna” (Kárt. 6–7); „Az kereztien embernek Chrifus piros veréuel felteth erdemè ellen, *ki vgianis* annalkúl haßontalan: elléég h bizonfágot allatnac” (BalCamp. 77).

A magyarázatot tartalmazó szerkezetek egy másik típusában a mellékmondatban egy szó fordítását, jelentését, metanyelvi magyarázó azonosítását adja meg a szerző (a kategóriát névmagyarázó szerkezetnek hívhatjuk). Tudományos értekezésekben különösen gyakori ez a forma: „awagÿ az folyáfolknak *kÿth deakul Meatusfolknak Neweznek* ézwe fwlefeÿerth, az ÿnas rezeketh az teftben, bantÿa” (OrvK. 486); „A' belsô és mélly Fô-fájáfnak félzke vagyon az agyvelôt bétakraó [!] hártÿában, *mellyet agy-kérnak-is hínak*” (PaxC. 1). (Az OrvK. idézett mondatában a két többes számú főnév közé ékező egyes számban álló kötőszó sajátos egyeztetése is felhívja a figyelmet a metanyelvi vonatkozásra: *kit* = ‘ezt a szót’.) Bármely más műfajban is előfordulhat a tájékoztatás, ismeretterjesztés szándékával: „Pentecostes indulank ely innét Vduarhelről, *mely hiuattatik Szekel Vduarhelnek*” (1590: SzOkl. 116); „S-ha ez az végezés, *kit Fátumnak hínak*, Nem czélozná rendit szerelem dolgának” (Gyöngy. 155). A Biblia szövegében is szokásos: „Elfew Simon, *kÿ mondatÿk Peternek*” (PÚT. 18a) ~ „Elfőnek newe Simon *ki Peternek hiuattatik*” (SÚT. 14b); „te Czefafnak *hÿwattatol*, melÿ kewnek *magÿaraztatÿk*” (PÚT. 184b) ~ „te Cefafnak *hiuattatol iouendõre* / mell

mağarazua ezt tiði / kù” (SÚT 127b) ~ „te Czufálnak hívattatol. *melly Péternek magyaráztatik*” (Káldi 985).

2.2. Alárendelő tartalom

Ritka jelenség, hogy az áljelzői mellékmondatokban alárendelő tartalom fogalmazódik meg; ezekben az esetekben a szerkezet a célhatározós mondat szerkezetek szinonimájaként áll. (A jelenség, egészen kivételesen, a kései ómagyarból is adatható volt.) Például: „mynekwnk egy zobat es kamorat adot *kybe lakyunk*” (1544: MNy. 51: 361); „Mínd az által martalekot talasz neki, *kin ragodgyec*” (Örd. 94).

A szerkezetek ezen típusát – a latin nyelv immár jobbára közvetett hatásán túlmenően – többféle jelenség gazdagíthatja. Az ide tartozó tagmondat kapcsolódhat egy „valódi” célhatározói mellékmondatához: „Az bölc hadnagyoc nagy lóuést téßnec Trombitac Doboc lipok ßönöngnec Kőz nép ßozatot hogy ne ercienec *Kiből hafonlas gonoz ne kőuetkőznec*” (TKr. Y1a); állhat a függő idézet és a célhatározói mellékmondat átfedését mutató értelmezési tartományban: „Onnan kőueteket magátul bocháta, *Kik mennyenek Zrinihez Sziget várába*” (Szig. O1b); összekeveredhet a valódi célhatározói mellékmondat: „En adig az tarsasagal edeneket szerzek, *kibe hog mar az tagokat vizsuek vtanad*” (MagyEl. 799).

2.3. Függetlenebb tartalmak

Szintén a ritkábbak közé tartoznak azok az áljelzői mellékmondatok, amelyekben az eddigieknél függetlenebb: kötőszó nélküli, önálló mondatba illő tartalmak fogalmazódnak meg. A mellékmondat általában a főmondatához csatolt kérést, megjegyzést, kérdést vagy pedig citátumot vezet be: „haza Mene Constantinapolba, Io falka hadaual sok Nieressegel, Minekewnk Nag Niomorwssaginkra es wezzewdelmewnkre *kýbowl az vr Isten az ew zerelmes zent fiaiert zabadechon meg*” (Mart. 14); „czak valami uezedelmet ne ielentene, *kitül Isten oltalmazon*” (MagyEl. 800); „meg-hólt vala, a' kereft-fának oltarán édes údvzettőnk a' Kriřtus Jéřus; *kinek-is, miért akarta fel-nyittatni řzent őldalát, Longinus-által az Atya Iften?*” (Csúzy 12); illetve: „őzuő vettiuk mind az kettőnek az mi fel Nevelefunkben valo řzorgalmatofagat; *melj felől az philosophianak talaloia az Arifto~les ezt mongia*” (Jegyz. 80); „Más Melfter fogott tehát a' múnkához *kiről Simonidesnek illyetén verře került kezünk közē*” (Ép. 581).

3. Szerkezeti jellemzés

Az áljelzői szerkezetekben az alaptag szófaja és a kötőszóhasználat alapján véve megegyezik a valódi minőségjelzői mellékmondatokéval, a főmondat azonban mindig utalószó nélküli, a mondatrend pedig általában kötött főmondat + mellékmondat. A metanyelvi azonosító mellékmondatok azonban olykor beékelődnek főmondatukba, mint például Balassi szövegében is a fordítói magyarázatok: „A Presbyter (...), *(kin mi Papot řoktunc ertení)* az Görögőknél femmit nem egiebet hanem vén es őregh embert iegiez” (BalCamp. 78); „A Sacramentum *(kiuel mi a' řentfegheket neuezzűc)* ő nalloac akar mely titkos es el reitet dolghot téßen” (uo).

A felsoroltak az áljelzői alárendelések korszakoktól független, általános szerkezeti jellemzői. A középmagyarban a kötőszóhasználat kívánkozik közelebbi vizsgálatra.

3.1. A kötőszóhasználat

A kötőszóhasználat területén a kötőszóállomány – ezen belül a használat tendenciái – és a kötőszók előtagosodásának korabeli állapota vizsgálandó.

3.1.1. Az áljelzői mellékmondatok középmagyar kori kötőszókészlete a minőségjelzői mellékmondatokénál szűkebb körű. A főnévi vonatkozó névmások közül az *(a)ki* és az *(a)mely* van jelen, továbbá szórványosan megjelennek a *hogy ki* kötőszókombináció és a határozószói vonatkozó névmások. (Az áljelzői mellékmondatokban nem szerepel a minőségjelzői szerkezetekben felbukkanó *(a)mi*, *(a)melyik* és *(a)minemű*.)

3.1.1.1. A főnévi vonatkozó névmások használata az alptag +személy/–személy jelentésjegyével függ össze. A +személy jelentésjegyű alptagokhoz a *ki* kapcsolódik; ettől csak azok a szerkezetek térnek el, amelyekben a kötőszó jelzőül áll (l. a *mely* kötőszónál).

A –személy jelentésjegyű alptagok melletti *(a)ki*/*(a)mely* használati aránya általában nem különbözik lényegesen a minőségjelzői szerkezetekben tapasztalható arányoktól. Azonban az *(a)ki* megfogyatkozása a XVIII. századra itt látványosabb eredményt mutat: a XVIII. századi törzsanyag áljelzői mellékmondatai között –személy jelentésjegyű alptag melletti *(a)ki*-re már nincs is adat.

Ugyanúgy, mint a minőségjelzői mellékmondatokban, a legkorábbi adatoktól kezdve a *mely* kötőszó jellemzi (személyre vonatkozóan is) azokat a szerkezeteket, amelyek mellékmondatában az alptagul álló szó(k egyike) megismétlődik – amelyekben tehát a kötőszó jelzői funkciót is kap: „mel fýzetes auag *fumma*ja tezen hat zaz forýntoth *mely fûmat* meg kel adnunk w nekiek” (1580: MNy. 45: 333); „Molnár Ferenczné éýel *Fatensre* reia ment boszorkánj képpében, *melj fatens* azon njomas után, megh könnyjebeduén, személlje szerént látta Molnár Ferencznét elötte állanný” (1677: Bosz. 1: 378, 379). Ez a fajta szerkezet elsősorban – de nem kizárólag – levelekben, perszövegekben jelenik meg; többször egyszerű ismétlésként, nyomatékosításként; sokszor egy-egy szövegalkotó jellemző sajátosságaként. Máskor, amikor az alptagtól megszűbbre kerül a mellékmondat, az ismétlés a megértést segíti; általános nyelv szokás azonban nem volt, hogy az alptag nagyobb távolság esetén feltétlenül megismétlendő: nem ritkán a főmondatról 3–4 tagmondatnyira leszakadva sem kerül ki emlékeztetőül még egyszer az alptagul álló szó.

A –személy jelentésjegyű alptag melletti *(a)ki* és *(a)mely* kötőszók részesedése a törzsanyagban a korszak egészében

XVI–XVIII. század	
<i>(a)ki</i>	38,1%
<i>(a)mely</i>	61,9%

A –személy jelentésjegyű alaptag melletti *(a)ki* és *(a)mely* kötőszók részese­dése a törzsanyagban századonként

(100% = a kétféle kötőszó együttesen vett előfordulási száma az adott században)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.
<i>(a)ki</i>	68%	33,3%	0%
<i>(a)mely</i>	32%	66,7%	100%

3.1.1.2. A *hogy ki* kötőszó­kombináció erősítheti az áljelzői mellékmondat célhatározói jelentését: „vthi keolchegwñknekis gongiat vi­felhete k. *hogy kiuel* eo Fellegett Megh találhatnank” (1588: MNy. 46: 272.); állhat azonban másféle (*hogy* kötőszóval nem jellemezhető) mondatkapcsolatban is: „Leua ala indulattya hamar lön Balallí Menyhartnac *hogy ki* nagy buara lön” (TKr. c3a).

3.1.1.3. A határozószói névmási kötőszók közül a határozók gyakorisági rendjéből következően a helyhatározóiak szerepelnek sűrűbben: „iutanak egy erdewbe *holot* talalanak egy zamart” (PFab. 58b); „onet Somoguarba *hoa* megien wolt kochikon” (Mart. 7); „Ot letünkben nagy Orþág gyülefe vólt, *ahól* az Lengyel Vraknak s’Nemefeknek þín népét meg láttuk” (Szeps. 22).

3.1.2. Az áljelzői mellékmondatokat az egész korszak során túlnyomó többségükben az előtag nélküli kötőszók jellemzik. Az *a(z)*- előtagos változatok részese­dése nagyságrendekkel kisebb, mint a minőségjelzői mellékmondatokban (l. ott); *vala*- előtagos forma pedig nem használatos. A XVI. században csak egészen kivételesen nyilvánul meg az előtagosodás; a folyamat a XVII. századra némileg előrelép, a XVIII. századra azonban alapvetően nem változik a XVII. századi kép. A metanyelvi azonosító mellékmondatok kötőszava az egész korszakban minden esetben előtag nélkül áll: „Vadnak erdei vad ökrei, *kiket* Vrok­nak is þoktak hini” (Szeps. 10); „Szerez­z e’ végre Cubium magot, *mellyet* a’ Patikában Cubebének hínak” (PaxC. 9).

Az előtag nélküli és az *a*- előtagos kötőszók szerkezeteti formai változatokként állnak egymás mellett; ugyanazon szerzők ugyanazon műveiben, akár egy mondaton belül is kötetlenül váltakozhatnak: „kiuinek, az Taborban, rutt Se­bess allapatall, *holott* az Barbell be köttuen (...) uarta uala be az Vallamon ualo sebet” (Wath. 549) – „es az maradekall az Belső Warban szorulank, *az Holott* (...) meg adak az Varast” (uo. 548); „Nagy alázatossággal vettem az estve nékem transponált Mgos Groff Úr levelét, *a melyből* (...) fáradozását, (...) joakarattját értek (...) *melyeket* (...) az igaz Isten az ő Felsége ditsőségét munká­lodoknak jutalmával (...) jutalmaztasson meg” (Peregr. 245).

Az előtag nélküli és az előtagos kötőszók aránya a törzsanyagban a korszak egészében

XVI–XVIII. század	
előtag nélkül	87,8%
<i>a(z)</i> - előtaggal	12,2%

Az előtag nélküli és az előtagos kötőszók aránya a törzsanyagban századonként
(100% = az adott század teljes kötőszóállománya)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.
előtag nélkül	96%	81,5%	84,6%
a(z)- előtaggal	4%	18,5%	15,4%

4. Az áljelzői mellékmondatok írásbeli jelölése

Mint a fejezetben idézett adatokból látható, az áljelzői mellékmondatot tartalmazó szerkezet írásjelezése általában nem különbözik más vonatkozó szerkezetekétől (a mellékmondat előtt általában vessző van vagy semmi). Olykor azonban (a korszak bármelyik századában) a szövegalkotó egyéb írásjellel – zárójelzéssel, pontosvesszővel – jelzi, hogy nem valódi jellemzés, hanem kiegészítés következik: „mikor el hagiuan az embereknek az βolasban valo βokafokát es ertelmeket, (ki az ighenec elete) az ighec ellen vetekednek” (BalCamp. 78; a latin eredetiben vesszők között van a mellékmondat); „Pernyeszi Uram magva szakattán (: kit Isten távoztasson :) Redei Laszlo és Juliára szallanak” (1715: BLev. 1126); „hogy azok-által, az Ifteni malafztok bővségi reánk ki-áradgyanak; mellyek-is, mint-egy kézen-fogva vezérelnek-bé az örök életben” (Csúzy 3). Ugyanakkor azonban, ahogyan grammatikai felépítésük sem különíti el az áljelzői szerkezeteket a minőségjelzőiektől, éppen így írásjelezésük sem; annál is kevésbé, mivel a minőségjelzői mellékmondatok előtt is előfordulhatnak a vesszőtől különböző írásjelek.

AZ IDÉZETT FORRÁSOK JEGYZÉKE

- Alv. = Alvinci Péter 1633: *Posztilla*, Kassa.
- Apác. = Apáczai Csere János 1655: *Magyar enciklopédia 1*: Logika. Kiadása: Deme László – Molnár József szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- BalCamp. = Balassi Bálint 1595e./1607: Campianus Edmondnak Tíz okai. Kiadása: Eckhardt Sándor szerk. *Balassi Bálint összes művei II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- BatiziIsac = Batizi András 1554–1555: Izsák pátriárkának szent házasságáról való széphistória, in *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár.
- BKata = Bethlen Kata 1700–1759: Gróf bethleni Bethlen Kata életének Maga által való leírása. Kiadása: Szádeczky Kardoss Lajos szerk. *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*, Budapest, 1922.
- BLev. = *Bethlen Miklós levelei*. Kiadásuk: Jankovics József szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- Bosz. 1. = Boszorkányperek, 1529–1768. Kiadásuk: Schram Ferenc szerk. *Magyarországi boszorkányperek 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Csúzy = Csúzy Zsigmond 1725: *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony.
- Dávid = Dávid Ferenc 1569: *Első része [... a] prédikációknak*, Gyulafehérvár.
- ÉnPann. = Ének Pannónia megvételéről. Kiadása: Szilády Áron szerk. *Régi magyar költők tára I*. Budapest, MTA, 1877.
- Ép. = Molnár János 1760: *Régi jeles épületek*, Nagyszombat.

- Isp. = Csapó József 1771: *Kisgyermekes ispotálya*, Nagykároly.
- Jegyz. = *Iskolai jegyzetkönyv*. Kiadása: Mészáros István szerk. 1976: *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról = Nyelvtudományi Értekezések 90*, Budapest, Akadémiai.
- Káldi = Káldi György 1626: *Szent Biblia*, Bécs.
- KárÓT, KárÚT. = Károlyi Gáspár 1590: *Szent Biblia* (Ó- és Új Testamentum), Vizsoly.
- Kárt. = Mészáros Ignác 1772: *Kártigám*, Pozsony.
- MagyEl. = Bornemisza Péter 1558: *Tragodia magyar nyelven az Szophoklész Electrájából*. Kiadása: Kardos Tibor szerk. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Mart. = Martonfalvai Imre 1555, 1585: *Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke és emlékirata*. Kiadása: E. Abaffy Erzsébet–Kozocsa Sándor szerk. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1986.
- Ments. = Misztótfalusi Kis Miklós 1698: *Mentség*, Kolozsvár.
- MNy. = A Magyar Nyelv számaiban megjelent vegyes levélanyag.
- OrvK. = *Orvosi könyv, 1577 k.* Kiadása: Varjas Béla szerk. Kolozsvár, 1943.
- Örd. = Bornemisza Péter 1578: *Ördögi kísértetek*. Kiadása: Eckhardt Sándor szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- PaxC. = Pápai Páriz Ferenc 1690: *Pax corporis*, Kolozsvár.
- Peregr. = *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Kiadása: Bujtás László–Hoffmann Gizella szerk. Szeged, 1980.
- Pet. = Pethő Gergely 1645: *Rövid magyar krónika*. Kiadása: Bécs, 1702.
- PFab. = Pesti Gábor 1536: *Ezópus fabulái*, Bécs.
- PÚT. = Pesti Gábor: 1536: *Új Testamentum magyar nyelven*, Bécs.
- RádLev. = Ráday-levelek. Kiadásuk: Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Pap László szerk. *Ráday Pál iratai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955–61.
- Rim. = *Rimay János versei*. Kiadásuk: Eckhardt Sándor szerk. *Rimay János összes művei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- SÚT. = Sylvester János 1541: *Új Testamentum magyar nyelven*, Újsziget.
- SzékVil. = Székely István 1559: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó.
- SzékZs. = Székely István 1548: *Zsoltárkönyv*, Krakkó.
- Szeps. = Szepsi Csombor Márton 1620: *Europica varietas*, Kassa.
- Szig. = Zrínyi Miklós 1651: *Szigeti veszedelem*, in Zrínyi Miklós: *Adriai tengernek syrenája*, Bécs.
- SzOkl. = Székely oklevelek. Kiadásuk: Demény Lajos–Pataki József szerk. *Székely oklevéltár*. Új sorozat I. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1983.
- TKr. = Tinódi Lantos Sebestyén 1554: *Krónika*, Kolozsvár.
- Úsz. = Perszövegek. Kiadásuk: Varga Endre szerk. *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- Wath. = Wathay Ferenc 1605: *Önéletírás*. Kiadása: Bisztray Gyula–Klaniczay Tibor–Nagy Lajos–Stoll Béla szerk. *Régi magyar költők tára XVII/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.